

D. DE KARTUIZERS

1. De bronnen

Hoewel C. Le Couteulx, O. Cart.¹ († 1709) en I. Le Masson, O. Cart..² († 1703) er in de tweede helft der zeventiende eeuw met nadruk hebben aan herinnerd dat het Karthuizersstatuut van de Benedictijnse kloosterobservantie lang niet alles voor eigen rekening heeft overgenomen, toch behoren ook de Kartuziers tot op zekere hoogte tot de kloostertraditie die, bij allerlei verscheidenheid, op Sint Benedictus van Nursia teruggaat.

Vanwege hun gecentraliseerd bestuur is het bronnenprobleem voor de Kartuziers, evenals voor de Cisterciënzers, veel minder complex dan voor de Benedictijnen. Zo hebben de normatieve bronnen, die niet in de eerste plaats voor de Nederlanden te boek werden gesteld, toch ook voor de Nederlandse Kartuziers grote betekenis. Dit zijn de statuten van de kloosterorde van Sint Bruno en de *Chartae* der Kapittels of de Kapittelakten. Wat de statuten betreft, komen voor ons vooral de redactie van 1582 en die van 1681 in aanmerking. Dit statuut bestaat, in de Parijse uitgave van 1582, uit drie delen. Het eerste heet *Ordinarium continens novae collectionis statutorum ejusdem Ordinis partem primam*; het tweede heet *Nova collectio statutorum ordinis Cartusiensis*, het derde *Tertia pars novae collectionis statutorum ordinis cartusiensis*. Van het tweede deel volgde er in 1681, met de vermelding *Editio secunda*, een bijgewerkte tekst, die in 1688 opnieuw op sommige punten zou worden gewijzigd. Volgens H. Elie³ vinden deze herhaalde wijzigingen een verklaring in het verzet van een aantal zeer behoudsgezinde monniken, maar wij hechten niet al te veel belang aan de motieven welke hij hiervoor

¹ *Annales Ordinis Cartusiensis*, t. I, Montreuil, 1887, p. 36-39; t. VI, Montreuil, 1890, p. 59-60.

² *Annales Ordinis Cartusiensis*, t. I, La Correrie, 1687, p. 33; — tweede uitgave met naam *Disciplina Ordinis Cartusiensis tribus libris distributa*, Montreuil, 1894, p. 55.

³ *Les éditions des Statuts de l'Ordre des Chartreux*, Lausanne, 1943, p. 125-138.

inroept. Verder sluiten hier nog Franse bewerkingen bij aan van de hand van I. Le Masson, zoals het voor de conversen vervaardigde *Troisième partie du nouveau recueil des statuts de l'ordre des chartreux*¹ en het voor de zusters bedoelde *Statuts des moniales chartreuses tirez des statuts de l'ordre, et de quelques ordonnances des chapitres généraux*². Hierbij mogen wij het *Directoire des Frères laïques*, dat sinds de uitgave van 1681 op het statuut volgt, evenmin verwaarlozen.

Groot belang hebben verder ook de nog steeds onuitgegeven Kapittelakten, waarin geregeld, overeenkomstig de eisen van het oogenblik, ter aanvulling van het Kartuizersstatuut nieuwe decreten werden opgenomen. Wat deze inhouden kunnen wij thans nagaan in een enkele jaren geleden door de Kartuizers voor privé gebruik vervaardigde decretenverzameling, die den naam draagt *Ex chartis capitulorum generalium ab initio usque ad annum 1951*. Dan hebben wij nog de verhalende bronnen, de kloosterkronieken en de *Obituaria* die niet altijd duidelijk uit elkaar zijn te houden, en de *Vitae* van bijzondere kloosterlingen. De *Obituaria* verstrekken ons overigens niet alleen het doodsbericht van de kloosterlingen, maar de overleden weldoeners worden er meestal eveneens vermeld. Van de Kartuizers van Scheut bij Brussel en van de Kartuizerinnen van Brugge bezitten wij voortreffelijke kronieken, van de Kartuize te Luik belangrijke *Obituaria*. Dit alles moet evenwel worden aangevuld met de informatie uit de *Vitae*, die weliswaar vooral tot stichting van de tijdgenoten werden geschreven.

Tenslotte mogen wij van de geestelijke werkjes van onze Kartuizers in de Na-Trentse periode geen al te grote verwachtingen hebben, daar deze vaak niets anders zijn dan vertalingen van oudere werken.

¹ La Correrie, 1683 ; tweede uitgave, 1703.

² La Correrie, 1690.

2. De vroomheid in de Nederlandse kloosters.

Van de 26 Kartuizerkloosters welke Arnold Raissius († 1644) in 1632 in zijn *Origines cartusiarum Belgii*¹ opnam, bestonden er ten tijde van Raissius nauwelijks nog achttien. De overige, d.w.z. de kloosters in de noordelijk gelegen provincies, waren immers nog vóór het eind der zestiende eeuw alle door de Geuzen verwoest. Hoewel het weerzinwekkende bloedbad, waarbij in 1572 te Roermond twaalf Kartuizers om het leven kwamen², de andere kloosters bespaard bleef, toch kunnen wij bijgevolg het kloosterleven der Kartuizers waarnaar de Vromen in de Nederlanden sinds twee eeuwen met bewondering opzagen³, alleen nog in de zuidelijker gelegen provincies gadeslaan.

Blijkens het anonieme *Epitome Cartusianismi*, dat Raissius samen met zijn *Origines cartusiarum Belgii*⁴ heeft uitgegeven, beschouwden de Kartuizers in de Nederlanden de afzondering en het stilzwijgen naar het voorbeeld van de Woestijnvaders bij den aanvang van de zeventiende eeuw nog steeds als de spil van hun kloosterleven. Pieter Daems († 1653) uit het klooster te Lier bleef dan ook, met zijn *Encomiasticum solitudinis carthusianae*⁵ ter verheerlijking van het leven in afzondering, trouw aan de hechtste Kartuizertraditie en de prior van het Gentse klooster Arnold Havens († 1609-1611) ging volkomen in denzelfden geest te werk toen hij, korten tijd vóór zijn dood, met de redactie begon van een traktaat, getiteld *De solitariae vitae prestantia simul ac utilitate*⁶. De Kartuizersascese werd bijgevolg door dit leven in afzondering beheerst en wanneer soms een Kartuizer, zoals Gerardus Eligii († 1641) uit de Brusselse Kartuize, voor eigen gebruik aan het kloosterstatuut nog nieuwe verstervings-

¹ Dowaaï, 1632.

² Zie Arnold Havens, *Historica relatio XII martyrum cartusianorum qui Ruremundae... anno 1572 agonem suum foeliciter compleverunt*, Gent, 1608; — en G. Hesse, O. F. M., *De martelaren van Roermond*, in *Limburg's jaarboek*, t. XVII, 1911, p. 170-209, 264-290.

³ Zie onze *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, t. III, p. 210.

⁴ F. Z 2r.

⁵ Antwerpen, 1623.

⁶ Zie verder onze p. 119.

middelen ging toevoegen¹, dan werd in ernst de vraag gesteld of de naar eigen goedvinden ondernomen boetplegingen wel konden worden goedgekeurd².

Dit leven in afzondering moest nu, in de eerste plaats, aan het inwendig gebed, steunend op de overweging, ten goede komen. Bij de Kartuizers, die toch den helen dag in overweging doorbrengen, moest echter geen bepaald uur van den dag voor meditatie worden voorbehouden, maar het Kapittel eist in 1610 dat, overeenkomstig de richtlijnen van het concilie van Trente, in de Kartuizen met minstens 15 kloosterlingen (*religiosi conventuales*) eens in de week een uur lang Bijbellen zal worden gegeven³. Bij de zusters echter en de lekebroeders werd er vanwege het feit dat zij minder in afzondering leven, een bepaald uur van den dag voor de overweging voorbehouden⁴.

Hoewel wij het in 1598 te Lyon in druk verschenen *Libellus exercitiorum spiritualium* ten behoeve van de Kartuizers⁵ tot onze spijt niet konden inzien, menen wij dat de belangstelling van de Kartuizers bij de meditatie bij voorkeur naar hoopvol stemmende thema's uitging. In zijn handleiding voor de, weliswaar niet voorgeschreven, jaarlijkse tiendaagse geestelijke oefeningen der zusters, genaamd *Direction et sujets de méditation pour les retraites, à l'usage des religieuses chartreuses*⁶, handelt de Prior Generaal Innocent Le Masson († 1703) immers over de liefde, Gods beweegreden die ook steeds onze beweegreden moet zijn, over het gebedsleven naar het voorbeeld van Maria, over het leven in afzondering en de onthech-

¹ Zie *De Vita et moribus V. P. D. Gerardi Eligii professi et vicarii Cartusiae Bruxellensis cum elogiis quorundam patrum ab ipso concinnatis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 186v.-188r.

² Zie *An liceat vigiliis, poenitentis etc. vitam ipsam abbreviare*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 197v.

³ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7047, f. 115r.-v.

⁴ Zie het Statuut der Kartuizerinnen, c. 12; in het Ms. Brussel, Rijksarchief, Kerkelijk Archief, (Kloosters en Begijnhoven, Commanderijen) 11, 596, en *Directoire des frères laïques*, c. VIII, en c. XII, La Correrie, 1703, p. 152 en p. 163.

⁵ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7047, f. 51r.

⁶ La Correrie, 1691.

ting, over den dieperen zin der kloostergeloften, over de Christusbeleving in aansluiting met Christus' kinderjaren, met Zijn verdere jeugd en met Zijn rijpen leeftijd, over het meeleven met de zielen in het vagevuur.

Volgens Arnold Havens¹ moet het inwendig leven met Christus voor een Kartuizer steeds de hoofdzaak zijn en dit blijkt ook het standpunt te zijn geweest van Bruno d'Outelair² († 1640), die aan een kloosterling bij zijn inkleding voorhield dat hij, zoals Christus naakt het Kruis omhelsde, in geest van onthechting en naar Christus' voorbeeld als het ware naakt zijn kloosterleven moest beginnen.

De aldus begrepen meditatie leidde meermalen tot een grote vertrouwelijkheid met Christus. Zo verborg een zuster uit Gosnay bij Bethune haar teleurstelling niet voor Jezus, vanwege het feit dat zij nooit voor familiebezoek naar de spreekkamer werd geroepen. Dit bleef zij betreuren tot zij eens in de spreekkamer voor den Heiland dacht te staan, die haar voorhield dat Hij voor haar meer moest betekenen dan tien bloedverwanten³. Voor Anna Griffon († 1641) uit Gosnay, die de kruiswonden mocht ontvangen, was de overweging van Christus' Lijden de school waarin zij de belediging leerde aanvaarden⁴.

Ook Christus' verlatenheid in den Hof der Olijven was een voorwerp van overweging. Tijdens haar meditatie schonk zuster Maria Le Vasseur († 1624), die 67 jaar in het klooster heeft doorgebracht, hieraan veel aandacht⁵ en te midden der duisternis van den geest en der verdwazing van het hart die hen vaak kwelde, moeten Anna Griffon en Gerardus Eligii († 1641) uit de Brusselse Kartuize vaak hebben opgezien naar den groten Eenzame uit den Hof

¹ Zie *De vita et moribus venerabilis Patris Arnoldi Haventii cartusiensis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 223r.-v.

² *Exhortatio habita a Rdo. admodum patre D. Brunone D'Outelair, priore cartusie Bruxelensis in vestitione domni Joannis Evangelistae Schotte pedestris militiae, ductoris, 1632*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 13r.

³ Zie de *Miracula sanctimonialium cartusiensis domus Montis S. Mariae apud Bethunium*; in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 174v.

⁴ Zie L. Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusiensis*, t. I, Montreuil, 1890, p. 70-74.

⁵ Zie L. Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusiensis*, t. I, p. 366.

der Olijven die door de apostelen in den steek werd gelaten¹.

Bovendien laten de werkjes welke een Winold Coster († 1674) en een Cornelius Grassius († 1642) aan het Misoffer wijdden², ook vermoeden dat aan onze Kartuziers geenszins het belang is ontgaan, dat aan de Eucharistie moet worden toegekend. Van Rudolf van Oudewater († 1559) uit de Kartuize Nieuwlicht bij Utrecht wordt trouwens verhaald dat hij vaak bij het celebreren van de Mis verschillende uren in extase doorbracht³. Voor ons is het echter vooral van betekenis dat het Kartuziersstatuut, in een tijd waarin men meer dan één keer per week communiceren ongewenst achtte, de kloosterlingen ten zeerste tot de wekelijkse communie aanspoorde⁴ en tevens op de geestelijke communie in vurig verlangen en vereniging met Christus aandrong⁵.

Voorts schonken onze Kartuziers ook aandacht aan den Naam van Christus en gingen reeds in 1554 in de Kartuize van Scheut bij Brussel over tot de stichting van een Mis ter ere van den Zoeten Naam, die dan ook op vaste dagen zou worden gecelebreerd⁶.

Heel wat kariger is het gesteld met onze informatie betreffende de Mariadevotie der Nederlandse Kartuziers, die nochtans, blijkens het *Epitome Cartusianismi*⁷, geenszins de dankbaarheid vergaten welke zij aan de Moeder Gods verschuldigd waren. In dit verband staat het overigens vast dat onze Kartuziers op gebaande wegen bleven en hun aandacht schijnt vooral naar het Rozenkransgebed en naar de Zeven Smarten van Maria te zijn uitgegaan. In ieder geval bezitten wij een Kartuzierwerkje over het Rozenkransge-

¹ Zie *De vita et moribus V. P. D. Gerardi Eligii*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 190v.

² Zie verder onze p. 119.

³ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 89r.

⁴ Zie de *Nova collectio statutorum ordinis cartusiensis*, Parijs, 1582, parte II, c. VII, f. 36r.-v.; — zie ook Innocent Le Masson, O. Cart., *Statuts des moniales chartreuses tirez des statuts de l'ordre, et de quelques Ordonnances des Chapitres Generaux*, La Correrie, 1690, deel I, c. VII, p. 172-173.

⁵ Zie het *Directoire des frères laïques*, p. 144.

⁶ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 79r.

⁷ F. Zr.

bed¹ en bij Jan Baptist de Vaddere² († 1691) vernemen wij nog dat Jan van Blitterswyck († 1661) in het Nederlands verzen heeft geschreven over Maria's Zeven Smarten. Verder weten wij dat de vicaris van het Brugse klooster Sint-Anna-ter-Woestijn, Hendrik Cool († 1578), in 1567 aan de zusters te Brugge heeft voorgehouden dat zij, als dochters van de beschermheilige van dit huis, als het ware geestelijke moeders moesten zijn van Christus³.

Goed begrepen voeren de Christus- en de Mariadevotie meestal tot een innige godsvrucht voor de Drieëenheid. In de Brusselse Kartuize vroeg Gerardus Eligii nu met nadruk aan de monniken om bij de doxologie, de hulde aan de Drieëenheid op het einde van de psalmen en de hymnen, steeds behoorlijk te buigen⁴. Zelfs kwam Zuster Suzanna Maupin († 1630) te Gosnay, in haar godsvrucht tot de Drieëenheid, tot allerlei bespiegelingen⁵, die er misschien, een halve eeuw later, den Prior Generaal Innocent Le Masson⁶ mede toe hebben gebracht voor het risico te waarschuwen dat aan de metafysiek verbonden is.

Te midden der grijze eentonigheid van het kloosterleven vonden de Kartuizers ook steun in de heiligenverering. Vooreerst werd het feest van Sint Jozef in 1567 tot een plechtig feest verheven met kaarsen bij het koorgebed, een eer die tot bestrijding van de ketterse agitatie twee jaar later ook aan de heilige Anna te beurt viel⁷. Voorts bracht de godsvrucht voor Sint Anna ook tot meer belangstelling voor Sint Joachim, die in 1592 eveneens in den Kartuizer-

¹ Wij bedoelen B. N., O. Cart., *Het roosenkransken van devotie van d'Alderh, Maegd Maria, met de HH. Mysterien van het leven ende passie Ons Heeren*, Antwerpen, z. j., 1640.

² *Historia monasterii Nostrae Dominae de Gratia ordinis cartusienis, olim extra et dein intra muros urbis Bruxellensis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11.616, f. 238v.

³ Zie St. d'Ydewalle, *De Kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne te Sint-Andries en te Brugge, 1350-1792*, Brussel-Brugge, z. j. p. 155.

⁴ Zie *De vita et moribus V. P. D. Gerardi Eligii professi et vicarii Cartusiae Bruxellensis cum elogis quorundam patrum ab ipso concinnatis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 192v.

⁵ Zie L. Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusienis*, t. II, p. 477.

⁶ *Direction et sujets de méditation pour les retraites, à l'usage des religieuses chartreuses*, p. 13-14.

⁷ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 112r. en 119v.

kalender werd opgenomen¹. De grote devotie tot Sint Jan den Doper, hun beschermheilige en oudere broeder in het afgezonderd leven, is echter voor de Kartuizers het meest kenmerkend².

Bij de heiligenverering hadden onze Kartuizers ook den zin voor het wonderbare niet prijsgegeven. Zo leefde te Gosnay de herinnering aan het vrome afsterven van de priorin Margareta van Alluine in 1527 later nog voort. Bij het sterven van deze priorin, die de heilige Ursula een grote verering toedroeg, meende men een hemelse muziek waar te nemen, die volgens de zusters alleen de symfonie kon zijn van de 11000 maagden die de stervende te gemoet kwamen³. Bekend is dat Arnold Havens, een tijd lang prior te Gent, zwaar teleurgesteld was vanwege het feit dat Caesarius Baronius († 1607) de „*damnatio parisiensis*” in zijn *Annales ecclesiastici*⁴ niet voor ernstig had opgenomen⁵. De meeste Kartuizers geloofden immers nog aan het verhaal van den Parijsen magister, die zich driemaal op de lijkbaar oprichtte om te verklaren dat hij geoordeeld, gevonnist en tenslotte verdoemd was. In denzelfden geest hechtten de Kartuizers te Brussel ook veel belang aan relikwieën, zoals een stukje van den steen waarop Maria zat toen zij Jezus voedde, een stukje van de herberg van Emmaüs, van den grond vanwaar Christus ten hemel klom, van de spons waarmee Christus aan het Kruis werd gelaafd en een stuk van den staf van Aaron⁶.

Zo is het duidelijk dat onze Kartuizers nog heel wat van de middeleeuwse vroomheid wisten te handhaven. Hieruit volgt intussen nog niet dat zij voor jongere invloeden niet vatbaar bleken te zijn. De „*confraternitas*” of ruil van verdiensten welke Pieter Marnef

¹ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7047, f. 9.

² Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7047, f. 13r.

³ Zie de *Miracula sanctimonialium cartusiensis domus Montis S. Mariae apud Bethunium*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 175v.

⁴ T. XVII, ed. A. Theiner, Brussel, 1869, p. 543-544.

⁵ Zie H. Peeter Mallants, *Het leven, deughden, mirakelen ende gratien vanden heylighen patriarch Bruno*, Antwerpen, 1673, p. 83-84.

⁶ Zie Jan Baptist de Vaddere, *Historia monasterii nostrae Dominae de Gratia ordinis cartusiensis, olim extra et dein intra muros urbis Bruxellensis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11.616, f. 183r. en f. 196r.-197r.

van Leiden († 1545) in 1544 uit naam van de Kartuziers met de Jezüieten en Sint Ignatius van Loyola uit naam van de Sociëteit van Jezus met de Kartuziers¹ afsloten, wijst immers op het tegendeel. Verder zal Sint Ignatius, als de eerste druk van zijn *Exercitia* van de pers komt, een exemplaar aan den Kartuzierprior te Keulen, aan Gerard Kalckbrenner van Hamont († 1566) toesturen² en na het overlijden van Sint Ignatius zal Joannes Polanco († 1577) de Kartuziers te Keulen hiervan onverwijld op de hoogte stellen³.

Bij vriendschapsbetuigingen is het overigens niet gebleven. Tot een duidelijke beïnvloeding kwam het ook toen Jacobus Laynez († 1565) in 1562 tijdens zijn reis naar Trente voor de Keulse Kartuziers een preek hield⁴, toen de zalige Petrus Faber († 1546) in 1543 voor hen de *Exercitia spiritualia* van Sint Ignatius ging prediken⁵, en toen Innocent Le Masson⁶ later de geschriften van Alphonsus Rodríguez, S. J., hoewel met een ernstig voorbehoud voor het gebruik van de verbeelding bij de meditatie, ging aanbevelen.

Intussen worstelden onze Kartuziers ook met allerlei moeilijkheden. De Kapitteldecreten uit de jaren 1579, 1592 en 1595 betreffende de voortvluchtige monniken⁷ en het hervormingsverzoek in de jaren 1572 en 1586 respectievelijk aan de Kartuzierskloosters te

¹ Zie voor deze bescheiden de *Monumenta Ignatiana*, Series prima, *Epistolae et instructiones*, t. I, Madrid, 1903, p. 526-528, en t. XII, Madrid, 1911, p. 483-484.

² Zie de *Monumenta Ignatiana*, Series prima, *Epistolae et instructiones*, t. II, Madrid, 1904, p. 368-369.

³ Zie de *Monumenta Ignatiana*, Series quarta, *Scripta de sancto Ignatio de Loyola*, t. II, Madrid, 1918, p. 28-29.

⁴ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 100r.

⁵ Zie de *Monumenta Ignatiana*, Series secunda, *Exercitia spiritualia sancti Ignatii de Loyola*, Madrid, 1919, p. 567-568; — zie ook P. Kettenmeyer, S. J., *Aufzeichnungen des Kölner Kartauserpriors Kalckbrenner über den sel. P. Faber*, in *AHSI*, t. VIII, 1939, p. 86-102; — en J. Greven, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland*, Münster i. W., 1935, p. 97.

⁶ *Direction et sujets de méditation pour les retraites à l'usage des religieuses chartreuses*, La Correrie, 1691, p. 15-16; en *Avis spirituels*, Doornik, 1911, p. 83-85.

⁷ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 147v.; 7047, f. 10 en f. 36r.

Brugge, te Gent en te Vught in Noord-Brabant gericht¹, wijzen op tekorten in de religieuze atmosfeer. De Jansenistisch georiënteerde monniken die in 1725 in de buurt van Utrecht een pseudo-kartuize gingen oprichten, mogen wij echter niet in deze beschouwing betrekken. Dit waren immers Franse Kartuizers².

3. De geestelijke literatuur

Wie de bibliotheekcatalogen van de Nederlandse Kartuizerskloosters uit de Na-Trentse periode ter hand neemt, komt tot het besluit dat het onze Kartuizers ook in die bewogen jaren niet bepaald aan litteraire belangstelling heeft ontbroken. In den bibliotheekcatalogoog der Kartuize „Domus Sanctae Sophiae Constantino-politanae” achtereenvolgens te Vught, te Boxtel, te Esch, te St.-Michielsgestel, te 's-Hertogenbosch en een tweede maal te Boxtel in Noord-Brabant³ gevestigd, vinden wij 24 titels van gedrukte werken die na de verwoesting van het klooster te Vught in 1577 en vóór de voltooiing van den catalogus in 1624 zijn uitgegeven. In den inventaris van de kloosterbibliotheek bij de inbeslagneming van de Brusselse Kartuize in 1783⁴ komen er, na alle plunderingen, nog 46 titels voor van voorhanden werken. Zelfs kwamen er bij de Kartuizers meermalen ketterse boeken voor, welke het Kapittel van 1576 echter uit de kloosterbibliotheken en uit de cellen der monniken wil zien verwijderen⁵.

Hoewel de bibliografenijver van den Nederlandsen Kartuizer uit Keulen Theodoor Petreius († 1640) ons van zijn in 1609 te Keulen

¹ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 126r. en f. 174.

² Zie *La Grande Chartreuse par un chartreux*⁶, Lyon, 1896, p. 162-164; — F. A. Lefebure, *La chartreuse de Notre-Dame-des-Prés à Neuville sous Montreuil-sur-mer*, Parijs, 1881, p. 171-174.

³ Ed. L. Verschueren, O. F. M., *De bibliotheek-catalogoog der Kartuize S. Sophia te Vught*, in *HT.*, t. XV, 1936, p. 9-58.

⁴ In het Ms. Brussel, Rijksarchief, Kas van religie, n° 71, Lijst van handschriften uit het geschorste klooster der Kartuizers te Brussel.

⁵ Zie Petrus de Wal, *Collectaneum*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7044-46, f. 139r.

verschenen *Bibliotheca cartusiana* wellicht meer laat verwachten, toch zijn de geestelijke auteurs onder onze Kartuizers in de Na-Trentse periode niet bepaald talrijk. Van Petreius zelf, die nochtans bij Paquot¹ met een lijst prijkt van 25 publikaties, bezitten wij overigens op religieus gebied geen enkel oorspronkelijk werk.

Zoals te begrijpen valt, lieten onze Kartuizerauteurs zich soms leiden door het meest kenmerkende van hun kloosterleven. Zo schreef Petrus Daems († 1653) uit het klooster te Lier een *Encomiasticum solitudinis carthusianae*², terwijl Arnold Havens († 1609-1611) korten tijd vóór zijn dood nog met de redactie begon van een werkje getiteld *De solitariae vitae prestantia simul ac utilitate*³. In denzelfden geest schreef Ludovicus Bourlart († 1649) uit de Kartuize te Herne in Henegouwen een *Schema de vanitate mundi et de brevitae vitae hominis*⁴.

Anderen handelden bij voorkeur over de meditatie of over het Misoffer. Zo schonk Renatus Hensaeus († 1609) ons een leidraad voor de meditatie, *Facilis et simplex ad meditandum via*⁵, Antonius Dulcken († 1624) uit het klooster te Ittingen bij het meer van Konstanz een tot nog toe onuitgegeven overwegingstekst, *Jesu Christi Domini nostri duodecim virtutes in totidem meditationes distributae*⁶. Zo ook behandelden Winold Coster († 1674) en Cornelius Grassius († 1642) de theologie van het Misoffer, de eerste in zijn *Tractatus eucharisticus, hoc est de Eucharistiae sacramento et sacrificio libri duo*⁷, de tweede in zijn *Cort tractaet aengaende het hoogw. Sacrificie der H. Misse*⁸.

Wat de Mariadevotie betreft, vermelden wij het werk van een tot nog toe niet geïdentificeerden Kartuizer over het Rozenkrans-

¹ *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*, t. II, Leuven, 1763, p. 220-229.

² Antwerpen, 1623.

³ Zie *De vita et moribus ven. P. Arnoldi Haventii Cartusiensis*, in het Ms. Brussel., Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 224r.

⁴ Bergen, 1628.

⁵ Keulen, 1610.

⁶ In het Ms. Valsainte (Zwitserland), T. I. 3.

⁷ Keulen, 1646.

⁸ Keulen, 1603.

gebed en twee werkjes van Jan van Blitterswyck. Het werk van den anoniemen Kartuiser heet *Het roosenkransken van devotie van d'alderh. Maegd Maria, met de HH. Mysteriën van het leven ende passie Ons Heeren*¹. De twee hier bedoelde werkjes van Jan van Blitterswyck († 1661) uit de Brusselse Kartuize zijn *Devote ghebeden voor den gheestelycken ommeganck, tot alle Lieve Vrouwe beelden, rustende binnen de stadt Brussel*², en de vermoedelijk verloren *Versus vernaculi de doloribus septem B. Marie virginis*³.

Ook de betekenis van de preken en van de *Vitae* mogen wij niet onderschatten. Zo vinden wij in de „Archives de l'Etat” te Luik een bundel van 103 preken, 50 in het Latijn gestelde, 48 Franse en 5 Nederlandse preken uit de Luikse Kartuize, die op de periode 1680-1797 teruggaan. Deze homilieën op den evangelietekst van de zondagen en van enkele feestdagen van het kerkelijke jaar zoeken meer door hun groten eenvoud te overtuigen dan door vergezochte vergelijkingen. Een zeer persoonlijken kijk moeten wij er ook niet zoeken en de mystieke bespiegeling blijft er geheel achterwege. Dit is ook het geval met een preek van Bruno d'Outelair († 1640), prior van de Brusselse Kartuize, uit het jaar 1632, die bij de inkleiding van een monnik werd gehouden.

De Nederlandse Kartuisers hebben zich ook op hagiografisch gebied niet onbetuigd gelaten. Arnold Havens, die enigen tijd prior was bij de Kartuisers te Gent, schonk ons zijn *Historica relatio XII martyrum cartusianorum, qui Ruremundae... anno 1572 agonem suum foeliciter compleverunt*⁴. Voorts schonk Pieter Mallants († 1676) uit het Kartuizersklooster te Brugge ons twee biografieën: *Het leven, deughden, mirakelen ende gratiën van den H. Patriarch Bruno*⁵ en *Het leven ende deughden vanden godt-salighen Dionysius*

¹ Antwerpen, z. j. (1640).

² Brussel, z. j.

³ Zie J. B. de Vaddere, *Historia monasterii Nostrae Dominae de Gratia Ordinis Cartusienensis, olim extra et dein intra muros urbis Bruxellensis*, in het Ms. Koninklijke Bibliotheek, 11.616, f. 238v.

⁴ Gent, 1608.

⁵ Antwerpen, 1673.

van Ryckel, cartuiser¹. Gerardus Eligii († 1641) schreef een *Vita et martyrium D. Judoci a Schonhovia*².

Wij bezitten echter ook *Vitae* die zonder auteursnaam werden verspreid, o.a. een werkje getiteld *De vita et moribus ven. P. Arnoldi Haventii Cartusiensis* en een geschrift *De vita et moribus V. P. D. Gerardi Eligii professi et vicarii Cartusiae Bruxellensis cum elogiis quorundam patrum ab ipso concinnatis*. Slechts enkele feiten uit het kloosterleven van de zusters te Gosnay verhalen ons daarentegen de *Miracula sanctimonialium cartusiensis domus Montis S. Mariae apud Bethunium*. Al deze werken zoeken in de eerste plaats te stichten, wat niet aan hun geloofwaardigheid ten goede komt.

Tot dit stichtende genre behoren de kloosterkronieken niet alle in dezelfde mate. Zo heeft Petrus de Wal († 1648) uit de Kartuize te Brussel bij het vervaardigen van zijn groots opgezet en informatierijk *Collectaneum rerum gestarum et eventuum cartusiae Bruxellensis cum aliis externis tum patriae tum Ordinis* zijn kloosterorde niet bepaald gevleid. Geschiedschrijvers zullen het echter op prijs stellen dat hij zijn informatie niet tot zijn eigen klooster heeft beperkt.

De Nederlandse Kartuizers hebben zich gedurende deze periode, op litterair gebied, het meest verdienstelijk gemaakt door hun vertaalwerk. Zo schonken ons Jan Sweerts († 1617) een Nederlandse vertaling van den Dominikaan Ludovicus van Granada († 1588), onder den naam *Den spiegel des menschen leven*³, Ghisbert Bauhuysen († 1635) een Nederlandse vertaling van den Jezüiet Lucas Pinelli († 1607), onder den naam *Den costelycken spiegel der religieuse volmaecktheydt*⁴ en Pieter Mallants een Nederlandse vertaling van Benedictus van Haeften, getiteld *De heyrbaene des cruys*⁵.

De belangrijkste vertalers onder onze Kartuizers zijn Pieter Mallants en Jan van Blitterswyck. Naast het reeds vermelde werk van Van Haeften schonk Mallants ons nog een vertaling van den

¹ Gent, 1675.

² Brussel, 1624.

³ Luik, 1602.

⁴ Antwerpen, 1605.

⁵ Brugge, 1667.

Jezuïet Horatius Torsellini († 1599), *De historie ende mirakelen van O. L. Vrouwe van Loreetten*¹, en een Nederlandse vertaling van den Dominikaan Pieter Dierkens († 1675), *Korte verhandelingh van de verbintnisse des reghels ende constitutien inde H. Religie*². Jan van Blitterswyck schonk ons minstens acht vertalingen, waarvan wij hier slechts *De seven woorden van Christo aen het cruys gesproken*³ door Sint Robertus Bellarminus, S. J. († 1621), en *Van des wereldts ijdelheden te versmaden*⁴ door den Franciskaan Didacus Stella († 1578) vermelden.

Deze vertalingen van werken van niet-Kartuizers staan ons evenwel niet toe te besluiten dat er voor de oudere Kartuizerliteratuur geen belangstelling meer was. Door toedoen van Petreius verschenen immers de werken van Sint Bruno, de *S. Brunonis Carthusianorum patriarchae opera omnia* van 1610 tot 1640 te Keulen driemaal in druk. In dit verband vermelden wij hier ook de Nederlandse vertaling van de *Meditationes* van Guigo I († 1137), die Pieter Malants vervaardigde en uitgaf onder den naam *Godvruchtige ende gulde bedenkinghen*⁵, en de *Alloquia Christi ad animam fidelem* van Johannes Justus Lanspergius († 1539) die van 1555 tot 1708 minstens vijf maal in Nederlandse vertaling in omloop kwamen. Tenslotte mogen hier ook de vele herdrukken van afzonderlijke of van de volledige werken van Dionysius van Rijkel († 1471) die sinds 1550 in de Nederlanden en te Keulen het licht zagen, — reeds een vijftigtal, — niet onvermeld blijven⁶.

Tot nog toe ontmoetten wij onder de hier vermelde auteurs geen kloosterzusters. Ook een enkele zuster greep echter weleens naar de pen. Zo schreef Zuster Suzanna Maupin († 1630) uit het klooster te Gosnay bij Bethune een verhandeling, *Traité de la Sainte Trinité*, welke zij aan den Prior Generaal der Kartuizers Bruno d'Affringues († 1632) opdroeg. Deze achtte het echter niet raadzaam het werk

¹ Brugge, 1666.

² Antwerpen, 1672.

³ Antwerpen, 1619.

⁴ Brussel, 1614.

⁵ Brugge, 1668.

⁶ Zie hiervoor de *BCNI.*, p. 603.

te laten drukken¹. Te Gosnay schijnt zuster Anna Griffon († 1641) op litterair gebied nog bedrijviger te zijn geweest dan Suzanna Maupin. Op verzoek van de priorin van het klooster schreef zij immers het verhaal van haar religieuze ervaringen. Verder vervaardigde zij ook een traktaat over het leven van verschillende heiligen in de heerlijkheid en zij stelde ook een verklaring te boek van de moeilijke teksten in het Bijbelboek *Cantica canticorum* en van het Boek der psalmen².

In 1665 begon zuster Petronella de Grutere († 1684) uit de Kartuize Sint-Anna-ter-Woestijn nog met de redactie van de kroniek van haar klooster, *Cronycke oft kort verhael van alle gedenkweerdighe geschiedenissen*.

Deze kroniek van het Brugse Kartuizerinnenklooster, die na het overlijden van Petronella de Grutere door zuster Angela Hoose († 1707) zou worden voortgezet, schijnt het enige litteraire werk van onze Kartuizerzusters te zijn dat ons is overgebleven.

VIERDE HOOFDSTUK

NIEUWE LENTE BIJ DE MENDIKANTEN

A. INLEIDING

Rond het midden van de zestiende eeuw hadden de Bedelorden in talrijke kringen geen al te gunstige pers. Het geldbejag en de genotzucht welke men reeds lang bij talrijke Mendikanten meende te kunnen vaststellen, ging men nu steeds meer als hun voornaamste doelstelling beschouwen en velen hielden het daarom voor een verdiende afstraffing wanneer zowel de Humanisten als de Protestanten hun giftigste pijlen naar dezen kant richtten. Het getuigt dan ook voor de leefkracht van de Bedelorden dat zij, na al de narigheden van den Geuzentijd, naast en met de oudere monachale en

¹ Zie L. Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusiensis*, t. II, p. 477.

² Zie L. Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusiensis*, t. I, p. 73.

De voornaamste te raadplegen werken :

C. de Visch, *Bibliotheca scriptorum sacri ordinis Cisterciensis* ², Keulen, 1656.
Id., *Auctarium ad Bibliothecam scriptorum ordinis Cisterciensis*, ed. D. J. M. Canivez, O.C.R., Bregenz, 1927.

H. Plenkers, *L'édition de la règle bénédictine par Baudouin Moreau*, in *RBén.*, t. XXXIX, 1927, p. 368-370.

St. Axters, O.P., *Benedictus Haller von Hallerstein, O.Cist., als mysticus*, in *VMKVA.*, 1959, p. 45-70.

Séraphin Lenssen, O.C.R., *Correction du Ménologe ou Nouveau Ménologe ?* in *Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorem*, t. XI, 1949, p. 128-150, 241-257.

R. de Ganck, O.C.R., *Piae nugae ofte God-vruchtigh tydt-verdryf van Bernardus-vereerders*, in *Citeaux in de Nederlanden*, t. IV, 1953, p. 218-227.

A. van Iterson, O.C.R., *Aegidius T' Soggaert, rector van Ter Kameren (1558-1640)*, in *Citeaux in de Nederlanden*, t. VI, 1955, p. 12-27.

D. DE KARTUIZERS

2. De vroomheid in de Nederlandse kloosters

De bronnen :

I. Le Masson, O.Cart., *Annales Ordinis Cartusiensis*, t. I, La Correrie, 1687 ; — tweede uitgave met den titel *Disciplina Ordinis Cartusiensis tribus libris distributa*, Montreuil, 1894.

Ordinarium Cartusiense, continens novae collectionis statutorum ejusdem ordinis partem primam ; t. II, *Nova collectio statutorum ordinis cartusiensis* ; t. III, *Tertia pars novae collectionis statutorum ordinis cartusiensis*, Parijs, 1582.

Ordinarium cartusiense continens novae collectionis statutorum eiusdem ordinis partem primam, Lyon, 1641.

I. Le Masson, O.Cart., *Troisième partie du nouveau recueil des statuts de l'ordre des chartreux*, La Correrie, 1683 ; tweede uitgave : 1703.

Id., *Statuts des moniales chartreuses, tirez des statuts de l'ordre et de quelques ordonnances des chapitres généraux*, La Correrie, 1690.

Id., *Directoire des frères laïques*, La Correrie, 1703.

Statuut van de Kartuizerinnen, excerpt, in het Ms. Brussel, Rijksarchief, Kerkelijk archief (Kloosters en Begijnhoven, Commanderijen), 11.596.

Ex chartis capitulorum generalium ab initio usque ad annum 1951, Pro manuscripto.

Arnold Raissius, *Origines cartusiarum Belgii*, Dowaaï, 1632.

Kroniek-obituarium van de Luikse Kartuize, in het Ms. Luik, Archives de l'Etat, Chartreux, 6.

Kalender-obituarium van de Luikse Kartuize, in het Ms. Luik, Archives de l'Etat, Chartreux, 7.

Chronique de Jean Jouvence, O.Cart., in de Mss. Luik, Universiteitsbibliotheek, 1155 C en 562 C.

Catalogus priorum Cartusiae Leodiensis (1360-1677), in het Ms. Luik, Archives de l'Etat, Chartreux, 6, f. 100 r.-102 v.

Liste chronologique des prieurs de la Chartreuse de Hérinne, 1313-1747,

in het Ms. Brussel, Rijksarchief, Kerkelijk archief (Kloosters en Begijnhoven, Commanderijen), 14190-14206.

Preken uit de Luikse Kartouze 1680-1797, in het Ms. Luik, Archives de l'Etat, Chartreux, 8.

Sermo venerabilis patris D. Francisci Francisci prioris Cartusiae leodiensis, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 1 r.-5 v.

Exhortatio habita a Rdo admodum patre D. Brunone D'Outelair priore cartusie Bruxellensis in vestitione domni Joannis Evangelistae Schotte pedestris militiae ductoris, 1632, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 11 r.-16 r.

Arnold Havens, O.Cart., *Historica relatio XII martyrum cartusianorum qui Ruremundae... anno 1572 agonem suum foeliciter compleverunt*, Gent, 1608.

Epitome Cartusianismi, bij A. Raissius, *Origines cartusiarum Belgii...*

Pieter Daems, O.Cart., *Encomiasticum solitudinis carthusianae*, Antwerpen, 1623.

De vita et moribus V. P. D. Gerardi Eligii professi et vicarii Cartusiae Bruxellensis cum elogiis quorundam patrum ab ipso concinnatis, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 178-197 r.

An liceat vigiliis, poenitentii etc. vitam ipsam abbreviare, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 197 v.

Petrus de Wal, O.Cart., *Collectaneum rerum gestarum et eventuum cartusiae Bruxellensis cum aliis externis tum patriae tum Ordinis*, in de Mss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7043, 7044-46, 7047 en 7048.

I. Le Masson, O.Cart., *Direction et sujets de méditation pour les retraites. à l'usage des religieuses chartreuses*, La Correrie, 1691.

De vita et moribus venerabilis Patris Arnoldi Haventii cartusiensis, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 222 r.-225 r.

Idea prudentis Cartusianismi, seu Vita V. p. Joannis Sclusani Cartusiae Valencenensis instauratoris, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 261 r.-264 r.

Miracula sanctimonialium cartusiensis domus Montis S. Mariae apud Bethunium, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 173 r.-177 v.

L. Le Vasseur, O.Cart., *Ephemerides Ordinis Cartusiensis*, t. I-V, Montreuil, 1890-1893.

Winold Coster, O.Cart., *Tractatus eucharisticus, hoc est de Eucharistiae sacramento et sacrificio libri duo*, Keulen, 1646.

Cornelius Grassius, O. Cart., *Cort tractaet aengaende het hoogw. Sacrificie der H. Misse*, Keulen, 1603.

B. N., O.Cart., *Het roosenkransken van devotie van d'Alderh. Maegd Maria, met de HH. Mysterien van het leven ende passie Ons Heeren*, Antwerpen, z. j. (1640).

J. B. de Vaddere, *Historia monasterii Nostrae Dominae de Gratia ordinis cartusiensis, olim extra et dein intra muros urbis Bruxellensis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11.616, f. 11 r.-255 v.

H. Peeter Mallants, O. Cart., *Het leven, deughden, mirakelen ende gratien vanden heylighen patriarch Bruno*, Antwerpen, 1673.

De bescheiden betreffende de „confraternitas” tussen de Kartouizers en de Sociëteit van Jezus, in *Monumenta Ignatiana*, Series prima, *Epistolae et instructiones*, t. I, Madrid, 1903, p. 526-528; en t. XII, Madrid, 1911, p. 483-484.

Brief van Sint Ignatius van Loyola aan Gerard Kalckbrenner van Hamont, O.Cart., in *Monumenta Ignatiana*, Series prima, *Epistolae et instructiones*, t. II, Madrid, 1904, p. 368-369.

Brief van Joannes Alphonsus de Polanco, S.J., aan de Kartuziers te Keulen, in *Monumenta Ignatiana*, Series quarta, *Scripta de sancto Ignatio de Loyola*, t. II, Madrid, 1918, p. 28-29.

I. Le Masson, O.Cart., *Avis spirituels*, Doornik, 1911.

De voornaamste te raadplegen werken :

H. Elie, *Les éditions des Statuts de l'Ordre des Chartreux*, Lausanne, 1943.

G. Hesse, O.F.M., *De martelaren van Roermond*, in *Limburg's jaarboek*, t. XVII, 1911, p. 170-209, 264-290.

P. Claessens, *Notice sur les chartreuses en Belgique*, in *Précis historiques*, t. 34, 1885, p. 16-24.

St. d'Ydewalle, *De Kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne te Sint-Andries en te Brugge, 1350-1792*, Brussel-Brugge, z. j.

H. J. J. Scholtens, *Het Roermondsche Kartuizerconvent in de zestiende eeuw*, in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg à Maestricht*, t. 76, 1940, p. 3-33.

P. Kettenmeyer, S.J., *Aufzeichnungen des Kölner Kartauserpriors Kalckbrenner über den sel. P. Faber*, in *AHSJ.*, t. VIII, 1939, p. 86-102.

J. Greven, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland*, Münster i. W., 1935.

La Grande Chartreuse par un chartreux, Lyon, 1896.

F. A. Lefebure, *La chartreuse de Notre-Dame-des-Près à Neuville sous Montreuil-sur-mer*, Parijs, 1881.

3. De geestelijke literatuur

De bronnen :

L. Verschueren, O.F.M., *De bibliotheek-catalogoog der Kartuize S. Sophia te Vught*, in *H.T.*, t. XV, 1936, p. 9-58.

Lijst van handschriften uit het geschorste klooster der Kartuziers te Brussel, in het Ms. Brussel, Rijksarchief, Kas van religie, n° 71.

Petrus de Wal, O.Cart., *Collectaneum rerum gestarum et eventuum cartusiae Bruxellensis cum aliis externis tum patriae tum Ordinis...*

Petrus Daems, O.Cart., *Encomiasticum solitudinis carthusianae*, Antwerpen, 1623.

Ludovicus Bourlart, O.Cart., *Schema de vanitate mundi et de brevitae vitae hominis*, Bergen (Mons), 1628.

Renatus Hensaeus, O.Cart., *Facilis et simplex ad meditando via*, Keulen, 1610.

Antonius Dulcken, O.Cart., *Jesu Christi Domini nostri duodecim virtutes in totidem meditationes distributae*, in het Ms. Valsainte (Zwitserland), T. I. 3.

Winold Coster, O.Cart., *Tractatus eucharisticus, hoc est de Eucharistiae sacramento et sacrificio libri duo*, Keulen, 1646.

Cornelius Grassus, O.Cart., *Cort tractaet aengaende het hoogw. Sacrificie der H. Misse*, Keulen, 1603.

Het roosenkransken van devotie van d'alderh. Maegd Maria met de HH.

Mysteriën van het leven ende passie Ons Heeren, Antwerpen, z. j (1640).

Jan van Blitterswyck, O.Cart., *Devote ghebeden voor den gheestelycken ommevanck, tot alle Lieve Vrouwe beelden, rustende binnen de stadt Brussel*, Brussel z. j.

Preken uit de Luikse Kartuize, 1680-1797, in het Ms. Luik, Archives de l'Etat, Chartreux, 8.

Sermo Francisci prioris Cartusiae leodiensis, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 1 r.-5 v.

Bruno d'Outelair, O.Cart., *Exhortatio...*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 11 r.-16 r.

Arnold Havens, O.Cart., *Historica relatio XII martyrum cartusianorum, qui Ruremundae... anno 1572 agonem suum foeliciter compleverunt*, Gent, 1608.

Pieter Mallants, O.Cart., *Het leven, deughden, mirakelen ende gratiën van den H. Patriarch Bruno*, Antwerpen, 1673.

Id., *Het leven ende deughden vanden godt-salighen Dionysius van Ryckel, cartuyscr*, Gent, 1675.

Gerardus Eligii, O.Cart., *Vita et martyrium D. Judoci a Schonhovia*, Brussel, 1624.

De vita et moribus venerabilis Patris Arnoldi Haventii cartusiensis, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 222 r.-225 r.

De vita et moribus V. P. D. Gerardi Eligii professi et vicarii Cartusiae Bruxellensis cum elogiis quorundam patrum ab ipso concinnatis, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 178-197 r.

Miracula sanctimonialium cartusiensis domus Montis S. Mariae apud Bethunium, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4051-68, f. 173 r.-177 v.

Ludovicus van Granada, O.P., vertaler : Jan Sweerts, O.Cart., *Den spiegel des menschen leven*, Luik, 1602.

Lukas Pinelli, S.J., vertaler : Ghisbert Bauhuysen, O.Cart., *Den costelycken spiegel der religieuse volmaecktheydt*, Antwerpen, 1603.

Benedictus van Haeften, O.S.B., vertaler : Pieter Mallants, O. Cart., *De heyrbaene des cruys*, Brugge, 1667.

Horatius Torsellini, S.J., vertaler : Pieter Mallants, O.Cart., *De historie ende mirakelen van O.L.Vrouwe van Loretten*, Brugge, 1666.

Pieter Dierkens, O.P., vertaler : Pieter Mallants, O.Cart., *Korte verhandelingh van de verbintnisse des reghels ende constitutien inde H. Religie*, Antwerpen, 1672.

S. Robertus Bellarminus, S.J., vertaler : Jan van Blitterswyck, O.Cart., *De seven woorden van Christo aen het cruys gesproken*, Antwerpen, 1619.

Didacus Stella, O.F.M., vertaler : Jan van Blitterswyck, O.Cart., *Van des wereldts ijdelheden te versmaden*, Brussel, 1614.

Guigo I, O.Cart., vertaler : Pieter Mallants, O.Cart., *Godvruchtige ende gulde bedenkinghen*, Brugge, 1668.

L. Le Vasseur, O.Cart., *Ephemerides Ordinis Cartusiensis ...*

De voornaamste te raadplegen werken :

Th. Petreius, O.Cart., *Bibliotheca cartusiana*, Keulen, 1609.

D. Y. Gourdel, Chartreux, in *DS.*, t. II, col. 753-776.

Stiennon, *La bibliothèque et le scriptorium de la chartreuse de Liège, des*

origines au XVIe siècle, in *Chronique archéologique du Pays de Liège*, t. XXXVII, 1946, p. 8-64.

L. Verschuieren, O.F.M., *De bibliotheek der Kartuizers van Roermond*, Tilburg, 1941.

VIERDE HOOFDSTUK : NIEUWE LENTE BIJ DE MENDIKANTEN

B. DE MINDERBROEDERS

2. Groepering en hergroepering van de Franciskanenkloosters in de Nederlanden

De bronnen :

L. Wadding, O.F.M., en A. Chiappini, O.F.M., *Annales Minorum*³, t. I-XXX, Quaracchi (Florence), 1931-1951.

B. Pandzic, O.F.M., *Annales Minorum*, t. XXXI, Rome, 1956.

Stephanus Deneef, O.F.M., *Tabula chronologica de conventibus provinciae Comitatus Flandriae, 1544-1742*, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. Co. Fl. 7.

A. Heysse, O.F.M., *Tabulae Capitulares Almae Provinciae Sancti Joseph in Comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796)*, Brugge, 1910.

(Robertus Proventier, O.F.M. ?, of Alphonsus Coen, O.F.M. ?), *Chronologia provinciae Comitatus Flandriae S. Joseph FF. Minorum Recollectorum*, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. Co, Fl. 1.

Benignus Fremaut, O.F.M., *Chronologia provinciae Comitatus Flandriae S. Joseph, FF. Minorum Recollectorum*, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. Co, Fl. 4.

Henricus Sedulius, *Chronica provinciae Germaniae Inferioris (Chronicon Werthense)*, ed. D. de Kok, O.F.M., in *Collectanea Franciscana*, t. XVI-XVII, 1946-1947, p. 38-101.

Origo, progressus et modernus status provinciae Germaniae Inferioris, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. G. i. 3 b.

Jacobus Polius, O.F.M., en Adamus Burvenich, O.F.M., *Annales almae provinciae Coloniae*, in het Ms. Dusseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, coll. Binterim, fol. 2 b, t. I-II.

Ortus et progressus Provinciae Flandriae FF. Minorum Recollectorum, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. Co, Fl. 5.

Antiquitates franciscanae belgicae, ed. St. Schoutens, O.F.M., Hoogstraten, 1906.

Norma vivendi in provincia Germaniae Inferioris a^o 1598 praescripta pro domibus Recollectionis, ed. H. Goyens, in *AFH.*, t. XXV, 1932, p. 67-72.

Petrus Marchant, O.F.M., *Registrum almae provinciae Comitatus Flandriae S. Joseph, Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum, 1629-1694*, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. Co. Fl. 11.

Gaudentius van den Kerckhove, O.F.M., *Registrum almae provinciae Comitatus Flandriae S. Joseph, Ordinis FF. Minorum Recollectorum, 1695-1768*, in het Ms. Sint-Truiden, Archief der Paters Minderbroeders, M. Co, Fl. 11.